

**ÇOK DİLLİLİK VE TAŞIYICI DİL KAVRAMLARI
BAĞLAMINDA SİİRT MERKEZ AĞZI VE BAZI TÜRKÇE
SÖZCÜKLERİN DURUMU**

*Mehmet Vefa NALBANT**

ÖZET

Bir dilin bünyesinde bulunan ödünç sözcükler dilin tarihi gelişimi sürecinde geçirdiği maceraların hatırası olarak kendilerine ödünç verildikleri dillerde birer sığınak bulurlar. Bu sığınakta yeni dilin dil bilimsel özelliklerinden de kendilerine bir şeyler katarak varlıklarını sürdürürler. Genellikle iki farklı dili konuşan topluluğun bulunduğu bölgelerde veya iki ayrı dili konuşan insanların evlilikleri sonucu ortaya çıkan iki dillilik olgusu yanında, ikiden fazla dilin konuşulduğu bölgelerde bir de üç dillilik olgusuyla karşılaşmaktadır. Bu bakımdan böyle bir üç dillilik olgusunun yaşandığı Siirt, ölçünlü Türkçe, ana Türk dilinin gelişimi dışında gelişim gösteren bir Türk dili olan Kırmanç lehçesi ve Arapça arasındaki ilişkiyi, ödünç sözcüklerin durumunu ve bu ilişkilerin etkilediği ağız özelliklerini gözlemlemek bakımından dikkatle üzerinde durmaya değer bir yöre olarak dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çok dillilik, Ödünç sözcükler, Anadolu ağızları, Siirt.

**WITHIN THE FRAMEWORK OF THE CONCEPT OF
BILINGUALISM AND CARRIER LANGUAGE
DIALECT OF SIIRT CENTER AND STATUS OF
SOME TURKISH WORD**

ABSTRACT

Loan words of the language of the constitution in the process of historical development spending as a souvenir of the adventure lend themselves to find shelter are a number of languages. This shelter features in their

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, vnalbant@gmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

new language to the language of informational assets by adding something will take. Generally speaking two different languages of the communities in the region or who speak two different languages as a result of marriages of people emerging phenomenon of bilingual addition, more than two languages spoken in the area of a three-language phenomenon is encountered. In this respect such a three-lingual phenomenon of living in the Siirt, standard Turkish, the main Turkish language development outside the development is a Turkish language is Kırmanç Kurdish and Arabic, and the relationship between the borrowed words situation and this relationship affects the mouth features to observe in terms of attention on the stand a very good country as are the .

Key Words: Bilingualism, Loan words, Anatolian Dialects, Siirt.

0.Giriş

Birbirine yakın coğrafyalarda yaşayan insanların fiziksel ve ruhsal ihtiyaçlarının ortaya çıkardığı bir arada bulunma ve yaşama gereksinimi beraberinde iletişim zorunluluğunu da getirmiştir. Sözlü ve yazılı iletişim farklı diller arasındaki alışverişi olağan hâle getirmiş ve ilişki içinde bulunan diller birbirini etkilemiştir.

Diller farklı etnik ve kültürel çevrelere ait insanların sosyal, siyasal ve kültürel ilişkilerinden, insanların evlilikler sonucu meydana gelen akrabalıklarından belirli düzeylerde etkilenmektedir. Birbirinden farklı dilleri konuşan bireylerin evliliklerinin bir sonucu olarak ortaya çıkacak ilk sonuç çocuklarının iki dilli olmasıdır. Bununla birlikte iki dillilik sadece anne ve babanın farklı dilleri konuşması sonucu değil, aynı coğrafyada birden fazla dilin konuşulmasıyla da ortaya çıkabilecek bir durumdur. İki dilliliğin var olduğu durumlarda ve coğrafyalarda dillerden biri verici dil/ödünclenen/baskın dil olurken diğer dil ise alıcı dil/ödüncleyen dil/ zayıf dil olarak kalmaktadır.

Diller arası ilişkide alıntının yönü, genellikle, üst kültürden alt kültüre, yönetenden yönetilene, merkezden taşraya, üretenden tüketene doğrudur.

Alıntılar, daha çok aynı dil ailesi ya da aynı dilin çeşitli katmanları arasındaki iç alıntılar olan ve ses, şekil ve anlam yönünden hiçbir değişikliğe uğramayan *ödünc kelimeler*, kelimelerin ses ve

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

anlam yapılarında değişikliklerin meydana geldiği ve genellikle alıcı dilin yapısına uyan *melez kelimeler* ve kelimenin ses ve kuruluş yapısının alıcı dilden, anlamın ise verici dilin anlam örgüsünden kopyalandığı *anlam aktarmaları* olmak üzere üç başlık altında incelenir (Karaağaç 2002:103-106).

Dil ilişkilerine yapısal etkenler bakımından yaklaşan Johanson, geliştirdiği kopyalama teorisi için belli düzeyde de olsa iki dilliliği şart koşmaktadır. Bu teoriye göre iki dilin birbirini etkilemesi neticesinde iki sonuç ortaya çıkar: 1. Baskın dilin zayıf dili etkilemesi sonucu “ödüncleme”. 2. Zayıf dilin baskın dili etkilemesi sonucu ise “karışma”. Johanson, ileri derecede sosyal baskı sonucunda ise zayıf dilin kaybolması yani “dil değiştirme” olgusunun ortaya çıkacağını ifade etmektedir (Johanson 2007:58-59). Böyle bir durum Tataristan’da yaşanmakta ve iki dillilik Rusça lehine fakat diğer taraftan Tatarca aleyhine gelişmektedir (Alkaya 2007:41-53). Buna rağmen genel olarak sosyal etkenler dildeki değişmeler açısından dilin kendi bünyesindeki etkenlere göre her zaman yüzeyde kalır. Dilde değişmeye neden olmaz sadece var olan eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olur (Johanson 2007:58-59).

“Ödüncleme” terimine karşı çıkan Johanson, dil ilişkilerinde hiçbir şeyin gerçekten alınmış olamayacağını, alıcı dil tarafından alınan hiçbir şeyin alınan dildeki şekliyle aynı olamayacağını ifade etmektedir. Kopyalama sürecinin üç aşamada gerçekleştiğini belirten Johanson, baskın dilden alınan bazı şekillerin ses, bitişme, anlam ve sıklık bakımından zayıf dile kopyalanması hâlinde genel kopyalamanın ortaya çıktığını, zayıf dilin karmaşık morfolojik ve sınıflara sahip olması durumunda baskın dilden yapacağı kopyaları kendi yapısına daha rahat bir şekilde aktarabileceğini belirtmektedir. İkinci tip kopyalamada baskın dilde var olan bir örnek bütün yapı özellikleri ile değil bunlardan bir ya da bir kaçı ile kopyalanır. Üçüncü tip kopyalar ise içlerinde seçilmiş kopyalar bulunduran genel kopyalardır. Bu tip kopyalar da karışık kopyalar olarak adlandırılır (Johanson 2007:28-36).

Dil ilişkileri bakımından büyük önem taşıyan ödünclemeler/kopyalar akraba veya farklı dil ailelerinden gelen iki dil arasındaki ilişki seviyesinin belirlenmesinde büyük rol oynar. Fakat bazı coğrafyalarda iki dillilik üzerine kurulan bu teorilerin birden fazla dil konuşulması durumunda dil ilişkilerinin anlaşılabilmesi bakımından eksik kaldıkları görülmektedir. Üç veya daha fazla dilin konuşulduğu ve konuşulan dillerin tamamının birbirleriyle ilişkide bulunabilecekleri imkânlara sahip alanlarda baskın dil bir veya iki olabilirken, zayıf dil de aynı şekilde bir veya iki olabilmektedir. Bu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

durumun yanında iki dil arasında bulunan ve bir dilden diğer dile sözcük aktaran bir dil de vardır. Bu dil baskın dilden sözcüğü alan ya akraba ya da farklı bir dil ailesinden olan zayıf dildir. Bu dil belli oranda da olsa sözcükleri kendi söyleyiş ve gramer özelliklerine uydurarak üçüncü dile aktarır. Bu durum baskın dil ile diğer zayıf dil arasında sözcük taşıyıcı bir dilin varlığını ortaya koymaktadır. Biz çok dilliliğin görüldüğü coğrafyalarda sözcük taşıyan dilleri taşıyıcı dil olarak tanımlamak istiyoruz. Taşıyıcı dil ara sıra baskın dil olabildiği gibi, genellikle zayıf dillerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. Dil ilişkileri ve Siirt Merkez Ağzı

Ülkemizin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Siirt ili, 38°- 15' ve 37°-45' Kuzey enlemleri ile 42°- 54' ve 41°- 32' Doğu boylamları arasında yer almaktadır. Siirt, doğudan Şırnak ve Van; kuzeyden Batman ve Bitlis; batıdan Batman, güneyden Mardin ve Şırnak illeri ile çevrilidir. 1990 yılında değişen sınırlardan sonra Siirt ilinin yüzölçümü 6.186 km²'ye inmiştir. 2000 yılında yapılan nüfus sayımında il genel nüfusu 263.676, merkez ilçede ise 107.313'tür. Nüfusun % 67,5'i il merkezinde, geri kalan kısmı ise kırsal alanda yaşamaktadır. Mevcut idari taksimata göre Aydınlar (Tillo), Başkan, Eruh, Kurtalan, Pervari ve Şirvan adlı altı ilçe ve 276 köye sahiptir.

Yöre tarih boyunca eklemeli dilleri konuşan Sümerler, Hurriler, Urartular gibi milletlerin, 11. yüzyıldan itibaren Selçukluların ve daha sonra Osmanlıların yerleşimine tanık olmuştur. Bölgede Arapçanın önem kazanması özellikle İslamiyet'in etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bölgenin gerek İran ve gerekse Arap coğrafyasına yakınlığı Türkçe, Arapça ve Farsça arasında sözcük alışverişinin daha yoğun olarak gerçekleşmesine imkân tanımıştır. Siirt'te özellikle İslamiyetin etkisi ve halk arasında Arapçanın bir din dili olarak kabul edilmesinin sonucu olarak Türkçenin konuşulurluğu azalmış yörede özellikle de köken olarak Arap olan vatandaşlarımızın yaşadığı Aydınlar(Tillo) ilçesi ile Siirt merkezinde Arapça yoğun olarak konuşulur olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte özellikle Atatürk'ün Türk diline gösterdiği ilgi ve yaptırdığı çalışmalar neticesinde tüm Türkiye'de olduğu gibi Siirt'te de Türkçe hak ettiği saygı yeri kazanmıştır.

Genel hatlarıyla ele alındığında Siirt Merkez Ağzı ile ilçe ve köy ağızlarının birbirinden farklılık gösterdiği görülmektedir. Merkezde doksanlı yılların başına kadar yoğun olarak Türkçe ve mahallî dil olarak Arapça konuşulurken, Kıрманç lehçesi çok az insan tarafından konuşulan bir dil konumundaydı. Bu tarihten sonra özellikle merkezde kendilerini Arap olarak kabul eden veya Türkmen

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

olduğu hâlde mahallî dil olarak Arapçayı konuşan nüfusun batıya göçü sonucunda il merkezinde Arapça konuşan insan sayısının düştüğü görülmüştür. Yine aynı dönemde Türkçenin durumunda bir değişme görülmediği gibi saygın dil olarak kabul edilirliliği artmıştır.

Merkezde yerleşik bulunan Türkçe konuşurlarının ilçe ve köylerde yaşayan Türkçe konuşurlarına göre farklı ağız özellikleriyle Türkçeyi konuştukları görülmektedir. Ağız çalışmaları bakımından bugün hâlâ araştırılmaya muhtaç bulunan Siirt Ağızı, Anadolu ağızlarıyla ilgili olarak yapılan sınıflandırma çalışmalarında birtakım söyleyiş özellikleri göz önünde bulundurularak Doğu grubu ağızları içinde değerlendirilmiştir. Siirt ağzının da içinde bulunduğu bu grup şu genel özellikleri taşımaktadır:

1. Alınma kelimelerdeki uzun ünlüler bu ağızlarda kısalır: çäre>çare.

2. Alınma kelimelerin ses yapısı gerileyici benzeşme yoluyla değiştirilir: Aḥmed>Eḥmed. Tek heceli kelimelerin ünlüsü bazı ünsüzlerin etkisiyle değişir: Kalp>gelb

3. Çok heceli kelimelerin sonundaki “ı, u, ü” ünlüleri “i” ünlüsü ile karşılanır.

4. “ḥ” ünsüzü bu ağızların karakteristik ünsüzüdür: aldık>aldıḥ

5. “ḥ” ünsüzü değişerek veya düşerek kaybolmuştur: aldın>aldın, baḥa>baa.

6. Ön damak ünsüzü “g” iki ünlü arasında ve hece sonunda korunur: döger.

7. Belirli bazı kelimelerde ön ses “y” ünsüzü düşmüştür: yigit>igit.

8. Özellikle sayı isimlerindeki patlayıcı ünsüzler ikizleşir: yedi>yeddi.

9. “g-r”, “p-r” ünsüzleri arasındaki yer değiştirme hadisesi bu ağızlarda yaygındır. toprak>torpaḥ, doğru>dorḡu.

10. İsimden isim yapma eki “+çi”nin tonlu şekli bu ağızlarda kullanılmaz: yolçi

11. Teklik 1, 2, 3. şahıs zamirlerinin yönelme hâli “baan, sahan, oḡan” şeklindedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

12. “Öyle”, “böyle” kelimeleri éle, béle şeklinde yapılarını değiştirmiştir.
13. Çokluk 2. şahıs iyelik eki ve iyelik kökenli şahıs eki “-z”dir: geldiz, babaz.
14. Şimdiki zaman ekinin ünlüsü dardır: geliy, geli.
15. Bu ağızlarda soru cümlesi genellikle vurgu ile yapılır (Karahan 1996:56-57).

Bu grubun genel karakteristiklerini oluşturan bu özelliklerden büyük bir kısmı Siirt Merkez ağzında tespit edilememekte veya çok az konuşurun ağız özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin bu grup için gösterilen ħ ünsüzünün karakteristik olarak bulunması durumu Siirt Merkez ağzında pāpāħ<papak, kapak<kapaħ sözcüklerinde görülebilirken, fiil çekimlerinde aldık şekli k sesinin biraz daha gırtlaktan çıkarılmasıyla ve aldık şekline çok yakın bir söyleyiş özelliğiyle dile getirilmektedir. Yine 5, 6, 7. maddeler ile 11, 12, 13. maddelerde sıralanan özelliklerden hiçbirisi Siirt merkez ağzında görülmez. Bunun yanında bu ana grubun alt grubunu oluşturan ve Siirt ağzının da içinde bulunduğu grup için sıralanan birçok seslik özelliğin Siirt merkez ağzında var olmadığını söylemek mümkündür. Siirt ağzı için yapılan sınıflandırma çalışmalarında yörede yaşayan ve Kırmanç lehçesini ana dili olarak kullananların söyleyiş özelliklerinin ölçüt olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Siirt Merkez Ağzı için geçerli olmayacak birçok özelliğin Kırmanç lehçesini konuşanların söyleyiş özelliklerine uygun olduğu gözlemlenebilmektedir.

Siirt merkez ağzı, vurgu ve tonlama yönünden Arapçanın tesiri altında olmak ve Doğu ağızlarının genel özelliklerinden bazı farklılıklara sahip olmakla birlikte, bazı sözcüklerde “ħ” ünsüzünü taşıması, alıntı sözcüklerdeki ünlüleri kısaltması, sayı isimlerinde patlayıcı ünsüzlerin ikizleşmesi gibi özellikleri ile Doğu ağızlarıyla birliktelik göstermektedir.

Bütün bu özellikler çerçevesinde bir sınıf içine sokulan Siirt merkez ağzı, Urfa ve Mardin dışındaki Doğu ağızlarının konuşulduğu diğer illerin ağızlarından ayrılmaktadır. Çünkü bu şehirler dışında kalan ve Doğu ağızlarının konuşulduğu şehirlerde iki dillilik söz konusu iken, Siirt, Urfa ve Mardin’de Kırmanç Türk lehçesinin yanında ölçünlü Türkçe ve Arapçanın yan yana konuşulması nedeniyle üç dillilik olgusu ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bu yörelerde Türkçe, Türkçenin Arapça ve Farsçanın etkisiyle değişmiş

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Kırmanç lehçesi, bir de yoğun olarak Arapça konuşulmaktadır. Bu durum dil ilişkilerinin ve birlikte bulunma süreçlerinin belirlenmesi açısından araştırmacılara canlı bir araştırma ve gözlem sahası yaratırken, bir dilden bir dile geçmiş ve birtakım seslik ve biçimlik değişikliklerle farklılaşan sözcüklerin kökeninin tespiti konusunda ise zorluklara neden olmaktadır. Bu konudaki güçlük sözcük alışverişlerinin sadece iki dil arasında değil birinci dilden ikinci dile ondan da üçüncü dile geçen sözcüklerin uğradıkları değişiklikleri dil ilişkileri çerçevesinde belirlemekten kaynaklanmaktadır. Siirt ağzında bu dil ilişkileri sonucu baskın dilden ödünçlenen/kopyalanan ve uğradığı değişimler sonucu yörede konuşulan mahallî dilin de etkisiyle Arapça sanılan birçok sözcük bulunmaktadır. Bu sözcükler dil ilişkileri bakımından şu şekilde incelenilebilir:

1.1 Siirt Merkez Ağzı ve Bazı Türkçe Sözcükler

Türkçe, Arapça ve Farsçanın etkisine rağmen yörede kendisini koruyabilmiş, eski Türkçe sözcükler dahi çok az değişikliklerle varlığını sürdürebilmiştir.

Bu yörede yaşayan vatandaşlarımızın konuştuğu ağızda Eski ve Orta Türkçe gibi Türk dilinin tarihî dönemleri ile birleşen çok sayıda kelime bulunmaktadır. Ayrıca Anadolu ağızlarıyla da sıkı bir münasebeti bulunmaktadır (Buran 1992:7).

1.1.1 Herhangi Bir Taşıyıcı Dilin Aracılığı Olmadan Seslik Değişmelerle Ağızda Kullanılan Türkçe Sözcükler

Doğu ağızları içinde değerlendirilen Siirt ağzında bulunan Türkçe sözcüklerin bir kısmı mahallî dil olan Arapçanın da söz varlığı içine girmiştir. Bu sözcüklerin bazısı söyleyiş özellikleri bakımından Arapçaya uydurulduğundan yöre halkı tarafından Arapçaya ait sözcükler olarak bilinmektedir. Bu sözcüklerin farklı söyleyiş özelliklerine rağmen Türkçenin en eski tarihî metinlerinden başlamak üzere tespitleri kolaylıkla mümkün olmaktadır. Aşağıda inceleyeceğimiz sözcüklerden birkaçı birleşik sözcükler olup birinci ya da ikinci unsurları farklı bir dilden alınmıştır. Bu sözcükler köken bilgisi bakımından şöyle değerlendirilebilir:

beren: “Koç”. Kazakçada *bärän*, Çuvaşçada *puram* olarak görülen sözcüğün (Gülensoy 1994:14), Kırmanççada *beran* şeklinde yaşadığı görülmektedir. Siirt Merkez Ağzında bu sözcük Kazakçadaki söyleyiş ile aynı şekildedir. Kırmanççada “koçbaşı” anlamına gelen sözcük Siirt Merkez Ağzında “koç” anlamını taşımaktadır. Tietze *baran/beran* maddesinde ele aldığı sözcüğün “iri koç, üç senelik koç” anlamına geldiğini ve bütün Slav dillerinde *baran* şeklinde görüldüğünü kaydeder. Tietze *baran* sözcüğünün İtalyanca *barramina*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

sözcüğünden geldiğine ilişkin bazı bilgiler olduğunu da belirtmektedir (Tietze 2002:278). Bu sözcüğün Çağdaş Türk lehçelerindeki varlığı yanında Slav dillerinde bulunuşu Türkçe olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Sözcüğün Slav dillerine Türkçeden ödünçlenmiş olma ihtimali yüksektir.

boş: “çok, pek çok”. Bu sözcüğün kökeni konusu tartışmalıdır. Farsçadan mı Türkçeye, Türkçeden mi Farsçaya geçtiği çok açık değildir (Tietze 2002:367). Biz bu sözcüğün *bol* sözcüğüyle ilgili olduğunu düşünmekteyiz. *Bol* sözcüğü Azeri ve Türkmen lehçelerinde *bol*, Noğay, Karakalpak ve Kırgız lehçelerinde *mol*, Tatarcada ise *mul* şekillerinde yaşamaktadır (Doerfer 1965: II, n:761). Türkçede almaşma yolu ile sözcüğün anlamında farklılık yaratma, çokluk veya azlık derecesini artırma yöntemi tarihî metinlerde saptanabilen bir durumdur (Nalbant 2008:17-56). DLT’de saptanan ve biri “az gölge” diğeri ise “koyu gölge” anlamına gelen *kölige/köşige*, *kölik/köşik* sözcükleri arasında görülen ilişkinin *bol/boş* sözcükleri arasında da ortaya çıkmış olduğunu söylemek mümkün olabilir.

bozo/bozık: “beyaz tenli sarı saçlı küçük çocuk”. Sözcük Türkçe “boz, açık toprak rengi” anlamlarına gelen *boz* sözcüğüne sevgi ve küçültme bildiren ve özellikle doğu ağızlarında görülen [+O] ekinin eklenmesiyle *bozo*, yine aynı sözcüğe [+IK] küçültme ve sevgi bildiren yapım ekinin eklenmesiyle *bozık* şekline gelmiştir.

çālār: “Çadır”. Köken bakımından bazı bilim adamları tarafından tartışmalı görülen *çadır* sözcüğü, ünlülerinde meydana gelen incelleme sonucu Siirt merkez ağızında *çāder* biçiminde varlığını sürdürmüştür. *Çadır* sözcüğü Türkçenin tarihî metinlerinde *çātur* olarak geçmekte ve “tente, kadınların başlarına taktıkları örtü” anlamlarını taşımaktadır. Sözcüğün *çātur* şeklinin yanında *çāçır* ve *çāşır* şekillerini de görmek mümkündür (Atalay I, 406). Türkçede *çat*-eylemine dayandırılan *çadır* sözcüğünün yanında yine aynı kökten türemiş *çatı* ve *çatma* gibi sözcüklerin varlığı da bilinmektedir (Eren 1999:75).

çāçuk: “çekiç”. Clauson tarafından Türkçe *çek-* fiilinden türetilmiş tek sözcük olabileceği belirtilen (Clauson 1972:415) ve tarihî metinlerde *çekiük* “çekiç” olarak görülen bu sözcük bazı bilim adamlarınca Farsçadan Türkçeye orta dönemde ödünçlenmiş sözcüklerden sayılmaktadır (Tietze 2002:491). Clauson tarafından *çek-* fiiliyle ilişkilendirilen sözcük, Gülensoy’un hazırlamış olduğu etimolojik sözlükte ise *çak-* fiiliyle ilgili görülmektedir (Gülensoy 2007:227). Siirt ağızında görülen sözcüğün *çāçuk* şekli eski *çekiük* biçiminden gelişmiştir. Sözcüğün söylenişinde ilk ünlünün uzadığı,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

ikinci ünsüzünün ise ilerleyici benzeşmeyle ilk ünsüzdeki sese değiştiği görülmektedir. Sözcüğün eski şekliyle ünlü uyumunun bozulması bakımından da farklılık bulunmaktadır.

çevîş: “çavuş”. Eski Türkçe “ordu komutanı” anlamına gelen bir sözcüktür ve ilk yazılı Türkçe metinlerinde sözcük *çavuş* olarak geçmektedir (Clauson 1972:399). Sözcük Siirt ağzında Arapça olarak bilinmektedir. Sözcük Kırmanççada *çawîş* olarak görülmektedir (Doerfer 1967:III, n. 1055). Sözcük Farsçada *çāvîş* şeklinde olup, birkaç Arap lehçesinde *şāveş*, *şāviş* gibi kullanımları bulunmaktadır (Gülensoy 2007:224). Bu sözcüğün *çap*-“vurmak, çarpmak” fiilinden türetilmiş bir unvan olduğu yolundaki görüşlerin yanında, sözcüğü *çav* “ün, şan” sözcüğüyle de ilişkilendirenler bulunmaktadır (User 2006:225-226). Sözcük Siirt ağzında ünlülerin incelenmesi ve ikinci ünlünün uzun olarak söylenmesi ile *çevîş* şekline gelmiştir.

eğē: “ağa, bir toplum içinde saygı ile anılan erkek, ağabey”. Sözcük köken olarak Moğolca *ağa* sözcüğü ile ilişkilendirilmektedir (Gülensoy 2007:51). Anadolu ağızlarında *aga*, *ağa*, *age*, *eke*, *aka* vb. şekilleri bulunmaktadır. Siirt ağzında sözcüğün ünlüleri incelenmiştir. Sözcük, ünlüleri ince olmasına rağmen kalın ünsüzünü korumuştur.

kūç: “Uçları sivriltilmiş sopaları toprağa dik gelecek şekilde atarak karşıdakinin sopasını alta almaya çalışma kuralına dayanan bir oyun.” Sözcüğün sopanın uç kısmı ile ilgili olması dolayısıyla kenar, uç, kuyruk sokumu anlamına gelen *guç* “kıç, kenar, kuyruk sokumu” sözcüğüyle ilgisi olabilir. Bu sözcüğün kökeni ile ilgili olarak ilişkilendirilebileceği başka bir sözcük Türkçe *kuç*-“kucaklamak, sarmak” anlamına gelen sözcüğüdür. Toprağa saplanmış sopanın devirebilmesi için sıkıştırılması ve üst üste getirilmesi suretiyle galip gelmesi nedeniyle bu çocuk oyununun *kuç* şeklinde anıldığı da düşünülebilir. Aynı oyun Afşin Topaktaş köyünde *kökgüç* olarak bilinmektedir.¹

oda: “oda”. Eski Türkçe *otag* sözcüğünden geliştiğine inanılan bir sözcüktür. Siirt ağzında *oda* sözcüğünden türemiş *odaçi* “odacı” sözcüğü bulunmaktadır. Bu sözcük için ilginç olan durum Arapçanın değişik lehçelerinde olduğu gibi Siirt Arapçasında da *uvat* “odalar” şeklinde çokluk şeklinin yapılmasıdır (Kaymaz 2007:404-409).

¹ Bu konudaki bilgi Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Halk Edebiyatı Ana Bilim Dalı Öğretim Görevlisi Ekrem Kırac’tan alınmıştır.

k̄s̄: “kese”. Bu sözcük, anlamında meydana gelen ufak değişmelere rağmen Siirt ağzında bulunan en eski Türkçe sözcüklerden biridir. Yörede mahallî olarak Arapça konuşanlar tarafından bu dile ait sanılan sözcük eski Türkçe *kidiz* “keçe” sözcüğünden başka bir sözcük değildir. Sözcük tarihî gelişim süreci içinde *kidiz*>*kiyiz*>*k̄z̄*>*k̄s̄* şeklinde bir gelişim göstermiştir. Sözcüğün Siirt ağzında görülen *k̄s̄* şekli Teleütçe, Lebedce ve Şorcada da görülebilmektedir (Doerfer 1962:III, n.1696). Sözcüğün anlamında görülen değişiklik nesnenin yapı malzemesinin nesneye ad olmasıyla ilgilidir. Yani yapı malzemesi keçe olan kese, yapıldığı malzemenin adıyla anılır olmuştur. *kidiz* sözcüğü yanında tarihî Kıpçak ve Oğuz lehçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinde *keçe* sözcüğünün kullanılmış olması dikkat çekicidir. Eren *keçe* sözcüğünün köken olarak bilinmediğini belirtmektedir (Eren 1999:225).

kızırk̄ot: “zıkkım, mec: öl” Derleme Sözlüğünde geçen *kızıl kurt* sözcüğü için “at ve eşeklerin makatlarında ya da kalın bağırsaklarında yerleşip kanını emen kırmızı bir kurt” açıklaması verilmiş ve doğudan batıya birçok yörede kullanıldığı belirtilmiştir (1995: VIII 2865). Buna ek olarak *kızıl kurt ye* ibaresi madde başına alınmış ve Nizip’te (Gaziantep) beddua olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Aynı sözcüğün *kuzul kurt* şekli ise Antakya’dan (Hatay) derlenmiş olup, hayvanlarda görülen sancı veren bir hastalık olduğu belirtilmiştir (DS 1993:VIII 3023). Yine Harput ağzından derlenmiş olan beddualar içinde *kızıl kurt* sözcüğü ile kurulmuş *gızıl gurt* ve *garnagıssi gızıl gurt* “karın ağrısı kızıl kurt” beddualarını tespit etmek mümkün olabilmektedir (Güler 1992:107). Sözcüğün kökeni ile ilgili olarak da iki farklı açıklama getirilebilir:

A. Eğer sözcük *zakkum* bitkisinin yörede bilinen adı ise, bu sözcük, *kızırık* ve *ot* olmak üzere iki parçaya bölünebilir ve *kızırık* sözcüğü **kız* isim kökünden /+Ir-/ isimden fiil yapım ekiyle oluşturulmuş ve halk ağzında söylendiği biçimiyle *kızır-* fiil gövdesi ve buna gelen /+IK/ fiilden isim yapım ekinden oluşmuştur denebilir. Böyle bir etimolojinin devamında ünsüzlerden /z/ sesinin ikizleştiği, *kızırık* sözcüğünün *ot* sözcüğüyle derilip birleşmesi, orta hecedeki /ı/ sesinin düşmesi sonucunda da *kızırkot* şeklinin oluştuğu ileri sürülebilir.

B. Eğer sözcük Güney ve Güney Doğu Anadolu’da ilenç olarak kullanılan ve *kızıl kurt* hastalık adıyla eş yazılışlı fakat farklı anlamlı *kızıl kurt* sözcüğünün Siirt ve yöresi ağızlarındaki şekliyse, sözcükteki /z/ sesinin ikizleştiği, *kurt* sözcüğündeki /r/ sesinin düştüğü, /u/ sesinin /o/ sesine dönüştüğü, *kızıl* sözcüğündeki /l/ sesinin *kurt* sözcüğündeki /r/ sesi düşmeden gerileyici benzeşmeyle bu sesle

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

benzeştiğini ve sonucunda sözcüğün *kızzırkot* şekline geldiği söylenebilir (Nalbant 2007:45-52).

1.1.2 Baskın Dilden Taşıyıcı Dile Oradan Zayıf Dile Geçen Sözcükler

Siirt ağzında görülen bu tip sözcükler Türkçeden Kıрманçaya oradan da Arapçaya kopyalanmışlardır. Bu sözcükler Türkçeden alındıkları asıl şekilleriyle değil Kıрманçadaki söyleyiş özellikleri ile Arapça konuşan vatandaşlarımızın söz varlığı içine girmiştir. Bu tip sözcüklerin Arapçaya kopyalanmasında Kıрманç lehçesi taşıyıcı dil olmuştur. Kıрманç lehçesinden Siirt Merkez Ağzına alındığı bilinen ve sonu *-öl* ile biten üç Türkçe sözcükte (çöl, kölik, göl sözcükleri) ince ünlüler kalın sıraya geçmiştir. Bu sözcüklerin ikisinde sözcük başında bulunan ve Oğuz grubu Türk lehçelerinde Doğu grubu Türk lehçelerindeki k- sesine karşılık gelen g- sesinin ünlülerdeki kalınlaşma nedeniyle ğ- sesine değiştiği görülmektedir.

çol: “çöl”. Sözcüğün Arapça karşılığı *beriyye*, Farsça karşılığı ise *bayābān*'dir. Suriye Arapçasına, Farsçaya ve Tacikçeye Türkçeden geçmiş bir sözcüktür (Eren 1999:99). Clauson *çülig* maddesinde sözcüğün Türkçede 15. yüzyıl metinlerinden önce görülmediğinden hareketle Farsça ya da Moğolca olabileceğine işaret eder (Clauson 1972:420).

çetele: “çatal”. Türkçe çatal sözcüğünün Siirt merkez ağzındaki biçimidir. Sözcüğe Arapça dişilik işareti eklenmiştir. Sözcük Kıрманç lehçesindeki *çetel* şeklinden Arapçaya kopyalanmıştır.

dovşek: “döşek”. *döşe*-“döşemek” fiilinden türemiş bir isimdir. Ağzılarda *döşşek*, *döşşeh*, *dorşeng*, *dévşek* gibi şekilleri bulunmaktadır (Gülensoy 2007:304). Sözcük Kıрманç lehçesindeki *dovşek* şeklinden Siirt Arapçasına taşınmıştır. Bu sözcüğün Arapça çokluk yapma kurallarına uygun olarak *duveşek* şeklinde de kullanıldığı görülmektedir.

ēye: “yaşlı kadın, saygı duyulan yaşça büyük hanım”. Bu sözcük yörede yaşayanlarca Arapça sanılmakta, fakat sözcüğün *eze*, *eçe* sözcükleriyle arasında görülen anlam ve şekil ilgisi Türkçe olduğunu ortaya koymaktadır. Aslen “birine göre kendisinden yaşça büyük ve babasından yaşça küçük olan yakın kadın akraba” yani “yaşça küçük hala” ve “abla” anlamlarına sahip olup sonraları sadece “abla” anlamını taşıyan *eçe* (Clauson 1972:100) en eski metinlerde *eke* olarak tespit edilmiş (Tekin 1988:Kültigin K:9), Orta Türkçe devresinde yerini Moğolcadaki *egeçi* şekline bırakmıştır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009

Çok sesli bir sözcük olan *eke* “baba, amca, ağabey” anlamlarında birkaç çağdaş Türk lehçesinde yaşamaktadır. Bu şekli Moğolca *aka/ağa* şekillerinden bozulmuş bir şekil olarak düşünmek de doğru olabilir (Clauson 1972:100).

Bu sözcüğün, *eke*, *ekeçi*, *egeçi*, *egeç*, *igeçi*, *ikeçi*, *igeç*, *ehke*, şekillerinde ve “abla, görümce, yaşça büyük kadın, hala, teyze” gibi anlamlarla tarihî ve çağdaş Türk dili alanında kullanıldığı görülmektedir (Li 1999:172-174).

Eke sözcüğü birçok akrabalık terimlerinde olduğu gibi çocuk dilinden ortaya çıkmış olup bütün alanlarda tespit edilmiştir. Hatta Moğolca *egeçe* sözcüğündeki -g- nin kuralsızlığı ve anlamın Türkçedeki anlamla uyuşması nedeniyle Türkçeden Moğolcaya geçmiş bir ödünç sözcük olduğu düşünülebilir (Starostin vd. 2003:499-500). Bunun yanında Kâşgarlı'nın *eke* sözcüğüne ilişkin olarak verdiği *Oğuzlar buna eze derler* kaydı da sözcüğün köken bakımından aydınlatılmasında ve *eke* sözcüğüyle *eçe* ve *eçe* sözcüğünün kökence ortak olabileceği başka sözcüklerle arasında bağ kurmamıza yardımcı olacaktır.

Türkçenin en eski sözcüklerinden olan ve Siirt ağzında *ēye* olarak saptanabilen sözcük erken dönemlerde Türkçeden kopyalanmış olmalıdır. Sözcük /z/, /ç/, /y/ gibi ancak bir seslik birimin çevresinde bulunan başka ses birimlerin birbirine değişmesiyle açıklanabilecek bir gelişme dışında asıl şeklini korumuştur.

gölik: “inek yavrusu, buzağı”. *köl*-“bir hayvanı arabaya koşmak” fiilden türemiş bir sözcüktür. Türkçenin tarihî metinlerinde *kölik* şeklinde saptanabilen sözcüğün, çağdaş lehçelerde *kölik*, *kölük*, *gölik* gibi şekilleri bulunmaktadır (Clauson 1972:717). Sözcük Räsänen tarafından Moğolca olarak gösterilmiştir (Räsänen 1969:288). Küçük anlam değişiklikleriyle Anadolu ağızlarında *golük*, *gölük*, *görük* şekillerinde yaşamaktadır (Gülensoy 2007:379).

Siirt Arapçasına taşıyıcı dilden kopyalanan bu sözcük Arapça kurallara uydurularak bir de *golike* biçimindeki yeni bir şekille yöre halkının söz varlığında yer almaktadır. Böylece sözcüğün taşıyıcı dilden kopyalanan ve “buzağı” anlamına gelen *gölik* şeklinin yanında, Türkçede *düve* sözcüğüyle karşılanan ve “dişi inek yavrusu” anlamına gelen *golike* şekli ortaya çıkmıştır. Sözcüğe eklenen Arapçadaki dişilik işareti sözcüğe bu anlamını kazandırmıştır.

göle: “göl”. Türkçenin tarihî metinlerinde *köl* olarak görülen bir sözcüktür. Kırmanç lehçesinde sözcük *gol* olarak

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

söylenmektedir. Sözcük ünsüz ikizleşmesi ve Arapça dişilik işaretini almak yoluyla *golle* haline gelmiştir.

1.1.3 Baskın Dilden Geçmiş ve Zayıf Dilin Seslik ve Biçimlik Özelliklerine Göre Söylenen Sözcükler

Bu başlık altında incelenecek sözcükler baskın dilden herhangi bir üçüncü dilin taşıyıcılığı olmaksızın zayıf dilin söz varlığına kopyalanmıştır. Bununla birlikte zayıf dile alınan sözcükler zayıf dilin biçimlik özelliklerine uydurulmuştur. Siirt ağzında görülen bu tip sözcükler Johanson'un zayıf dilin karmaşık morfolojik sınıflara sahip olması durumunda baskın dilden yapacağı kopyaları kendi yapısına daha rahat bir şekilde aktarabileceği yolundaki düşüncesine uygun örnekler olarak göze çarpmaktadır (Johanson 2007:28-36).

bakısmaye: “peksimet”: berk+simit: Kurutulmak suretiyle uzun süre dayanması sağlanan bir ekmek çeşididir. Sözcüğün ilk kısmını oluşturan *berk*, daha Orta Türkçe devresine ait metinlerde /r/ sesinin düşmesi ile üzere *bek* haline gelmiştir. Sözcüğün ikinci kısmı ise *simit* sözcüğünden bozulmuştur. *Simit* sözcüğü Arapça simid şeklinin Türkçedeki şeklidir. Sözcüğün gelişiminin *berksimit*> *beksimit*> *baksimit*> *baksimit*> *baksimat*> *bakısma* şeklinde olduğunu düşünmekteyiz. Sözcükte ünlülerin kalınlaşması dikkat çekicidir. Sözcüğe Arapça dişilik ekinin eklenmesiyle sözcük *bakısmaye* haline gelmiştir.

ēlege: “yelek”. *Yel sözcüğünden* {+AK} ekiyle türetilmiş bir sözcüktür. Sözcüğün Siirt Arapçasında aldığı şekil, Türkçenin Siirt ve genelde Güney Doğu Anadolu bölgesinde Türkçenin varlığının eskiliğine ve Türkçenin bölgedeki konuşulma katmanlarının belirlenmesi bakımından önemlidir. Sözcük ölçünlü Türkçede “yelek” şeklindeyken, Siirt ağzında *eleg* biçiminde yaşaması sözcük başında ünsüz yitimine işaret etmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un daha 11. yüzyılda eserinde işaret ettiği gibi Oğuzlar ve Kıpçaklar sözcük başındaki y- sesini düşürürler (Atalay 1992:I, 30). Sözcüğün Türkiye Türkçesinde yelek şeklinde olmasına karşın Siirt ağzında *eleg* biçiminde yaşaması ilin tarihindeki Kıpçak ve Oğuz katmanını ortaya koyması bakımından önemlidir. Sözcük kelime başında ünsüz yitimi dışında sonundaki sadasız ünsüzü sadalıya çevirmesi ve yine Arapça gramer kuralları gereği dişillik işareti almasıyla *elege* şekline gelmiştir.

gemîye: “gemi”. Bütün Türk dillerinde *kemi*, *keme*, *gemi*, *kibe* gibi şekillerde yaşayan Türkçe sözcüklerden biridir. Siirt ağzında

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

bu sözcük ölçünlü dildeki şekliyle Arapçaya kopyalanmıştır. Sözcüğe birde Arapça dişilik işareti eklenerek kullanılmaya devam edilmiştir.

Baskın dilden alınıp Arapça dişilik işareti eklenmek suretiyle bu dilin yapısına uydurulan daha birçok sözcük vardır. *mem(m)e+ye*: “emzik”, *karakol+e* “karakol”, *tepsi+ye* “tepsi” vb. sözcükler hemen akla gelenlerden birkaçıdır.

Sonuç:

1. Siirt Merkez Ağzı, biri Türkçenin eski bir lehçesi, biri ölçünlü dil ve diğeri de farklı bir dil ailesinden olmak üzere üç dilin bir arada konuşulduğu ve farklı dil ailelerine mensup dillerin Türkçe sözcükleri etkilediği bir ağız durumundadır. Diller arasındaki etkileşim Siirt ağzındaki söz varlığını arttırmaktadır.

2. Siirt Merkez Ağzındaki Türkçe sözcükler veya Arapça ve Kırmanç lehçesine verilen Türkçe ödünç sözcükler Türkçenin bölgedeki katmanlaşmasını ve diller arasındaki alışverişin eskiliğini ortaya koymasına bakımından önemlidir.

3. Sözcük alışverişi çoğu kez iki dil arasında dolaysız olarak yapılırken, bazı durumlarda sözcüklerin önce taşıyıcı dile geçtikleri daha sonra da bu dilden zayıf dile aktarıldıkları görülmektedir.

4. Siirt merkezi dikkate alınarak baskın dilin Türkçe, taşıyıcı dilin Kırmanç lehçesi ve zayıf dilin Arapça olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum Arapça ve Kırmanç lehçesi için taşıyıcı dil veya zayıf dil olma bakımından değişmekle birlikte, Türkçenin baskın dil olma durumu değişmeden kalmaktadır.

5. Özellikle son dönemlerde televizyonun etkisi ile gerek zayıf dile gerekse taşıyıcı dile birçok yeni Türkçe sözcük kopyalanmaktadır. Bu sözcükler ölçünlü Türkçeye ait olmaları bakımından daha önce her iki dile giren sözcüklerden ayrılarak bu bölgede Türkçenin gelişmesine ilişkin yeni bir katman oluşturmaktadır. Bu sözcüklerin uğradığı/uğrayacağı değişiklikler araştırmacılar açısından eski ve yeni sözcüklerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve Türkçenin söz konusu dillerdeki durumunu ortaya koyması bakımından yeni bir çalışma alanı yaratacaktır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

KAYNAKÇA

- Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni** (1999). Ankara:TDK Yayınları
- ALKAYA, Ercan (2007). “İki Dillilik ve Rusçadan Tatar Türkçesine Geçen Kavram tercümeleleri”, **Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/2, ss. 42-53.
- ATALAY, Besim (1992). **Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi**, I-IV Cilt, Ankara :TDK Yayınları.
- BURAN, Ahmet (1992). **Doğu ve GüneyDoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar**, Ankara :Boğaziçi Yayınları.
- _____ (2008). **Makaleler**, Yayına Hazırlayanlar: Ercan Alkaya vd., Turkish Studies, Ankara.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). **An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford.
- Derleme Sözlüğü** (1963-1982). Cilt I-XII, Ankara:TDK Yayınları.
- DOERFER, Gerhard (1963-1975). **Türkische und Mongolische Elemente im NeuPersischen**, I-IV C., Wiesbaden.
- EREN, Hasan (1999). **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara
- GÜLENSOY, Tuncer (1983). **Kürmanci ve Zaza Türkçeleri Üzerine Bir Araştırma**, Ankara :TKAE Yayınları.
- _____ (1994). **Kürtçenin Etimolojik Sözlüğü-Deneme**, Ankara.
- _____ (2007). **Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, Ankara:TDK Yayınları.
- GÜLER, Zülfü (1992) **Harput Ağzı**, Elazığ.
- JOHANSON, Lars (1998). “Code-Copying In Irano-Turkic”, **Language Sciences**, Volume 20:3, ss.325-337
- _____ (2007). **Türk Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler**, Çeviren: Nurettin Demir, Ankara:TDK Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2002). **Dil, Tarih ve İnsan**, Ankara:Akçağ Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (1996). **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Ankara:TDK Yayınları.
- KAYMAZ, Zeki (2007). “Arapçaya Giren Türkçe Kelimelerin Arapça Kurallarla Çokluk Şekilleri Üzerine” **Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/2, ss. 405-409.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

-
- Lİ, Yong-Song (1999). **Türk Dillerinde Akrabalık Adları**, Simurg.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2007). “Anadolu Ağızlarında Beddua Olarak Kullanılan “Kızıl Kurt Ve Kızırkot” Sözcükleri Ve Bu Sözcüklerin Kökeni Üzerine Bazı Düşünceler”, **MTAD**, Cilt 4, Sayı 4, ss.45-52.
- _____ (2008). “An Analysis of Alternation as a means of Word Derivation in Turkish by Focusing on Dīvānu Luġāti’t-Türk”, **International Journal of Central Asian Studies**, Volume 12.
- RÄSÄNEN, Marti (1969). **Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Turksprachen**, Helsinki.
- SERGEİ, Starostin, DYBO Anna, MURDAK, Oleg (2003). **Etymological Dictionary of the Altaic Languages**, C. I-III., Brill , Leiden-Boston.
- ŞİRİN USER, Hatice (2006). “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, **Bilig Dergisi**, Güz, sayı 39: 219-238.
- TIETZE, Andreas (2002). **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı**, C 1, A-E, İstanbul-Wien :Simurg.